

ӘОЖ 1 (091)

Д.Т. Сыздыкова, философия ғылымдарының кандидаты
Инновациялық Еуразия университеті (Павлодар қ., Қазақстан Республикасы)
E-mail: dametaj_sizdikova@mail.ru
А.Т. Ташимова, педагогика магистрі
Инновациялық Еуразия университеті (Павлодар қ., Қазақстан Республикасы)
E-mail: a_tashimova@bk.ru

Орта ғасырлық араб тілді философиядағы ақыл-ой мәселесі. Тарихи-философиялық аспект

Аңдатпа. Авторлар шығыс перипатетиктерінің философиясын талдауға сүйене отырып, орта ғасырдағы араб тілді философиялық дүниетанымда ақыл-ой мәселесінің генезисін қадағалау қажет екенін көрсететін, аз зерделенген аспектілер бар екенін көрсетті. Мақалада ХХІ ғасыр әлемі – бұл ғылым мен философия саласындағы логикалық-гносеологиялық мәселелерді талап ететін постиндустриалды, ақпараттық қоғам әлемі. Сондықтан осы мәселенің тарихын, оның генезисі мен дамуын оң әлеует пен прогрессивті идеяларды анықтау үшін сыни зерттеу қажеттілігі туындайды. Бұл тұрғыда Әл-Кинди, Әл-Фараби, Ибн-Сина, Ибн-Рушд, араб тілді орта ғасырдағы ой мен логика мәселелерін, гносеологиялық идеяларды талдау және зерттеу тек тарихи-философиялық қызығушылыққа ғана емес, сонымен қатар өзекті мәнге ие.

Бұл мақалада авторлар Аристотель идеяларына сүйенетін ортағасырлық араб тілді Әл-Кинди, Әл-Фараби, Ибн-Сина, Ибн-Рушд философиясының шығыс перипатетизм өкілдерінің дүниетанымындағы ақыл-ой мәселесі қарастырылды. Жұмыста орта ғасырға тән, араб тілді ақыл мәселесінің тарихи-философиялық аспектісі ұсынылған.

Шығыс перипатетизм өкілдерінің танымдық қызығушылығы философиямен, логика мәселелерімен, ақыл-ой туралы оқумен байланысты. Орта ғасыр дәуіріндегі араб тілді философтар адамның гносеологиялық қабілеттерін ұғынумен айналысты, Әл-Кинди араб тілді философияның негізін қалаушы бола отырып, ақыл-ойдың түрлері мен таным кезеңдері туралы идеяны ұсынды. Әл-Киндидің оң философиялық идеялары Әл-Фарабидің дүниетанымына байланысты дамыды. Ұлы ғұлама ақылға қонымды танымның басымдығын даусыз деп санады, сонымен қатар Әл-Фараби логикаға, таным теориясына және адамның танымдық қабілетіне қызығушылық танытты. Әл-Фараби философиясы Ибн-Синаның философиялық көзқарастарына елеулі әсер етті. Ибн Синаның рационализмі логиканы өте жоғары бағалауда да көрініс тапты, ойшыл логиканы философиялық білімге енгізу деп санады. Ибн-Рушд өзінің шығармашылығында оның ізбасарлары Әл-Кинди, Әл-Фараби, Ибн-Сина сияқты перипатетикалық жолмен дамыды.

Авторлар философия мен ғылымдағы ақыл проблемасы араб тілді орта ғасырдағы шығыс перипатетиктерінің іліміне байланысты өзінің генезисінің бар екенін көрсетуге тырысты. Орта ғасырдағы араб тілді философтар ойдың танымдық күші туралы ілімді, теологиялық контекст пен логикалық-гносеологиялық шектеулерге қарамастан, философия тарихында прогрессивті рөлге ие етті.

Түйін сөздер: араб тілді философия, ортағасырлық философия, шығыс перипатетизмі, ақыл-ой, логика, таным, дүниетаным.

Кіріспе. ХХІ ғасыр әлемі-бұл ғылым мен философия саласындағы логика-гносеологиялық мәселелерді үнемі қоятын постиндустриалды, ақпараттық қоғам әлемі. Сондықтан осы проблеманың тарихын, оның генезисі мен дамуын оң әлеует пен прогрессивті идеяларды анықтау үшін сыни зерттеу қажеттілігі туындайды. Бұл тұрғыда әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн-Сина, Ибн-Рушд араб тілді орта ғасырдағы ой мен логика мәселелерін, гносеологиялық идеяларды талдау және зерттеу тек тарихи-философиялық қызығушылыққа ғана емес, сонымен қатар өзекті мәнге ие. Зерттеп отырған тақырыптың өзектілігі өте зор деп тұжырымдауға болады, бұған негізі ретінде 2017 жылы 12 сәуірде, Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында, бірінші басымдылық ретінде «ХХІ ғасырда ұлттық сана туралы» мәселесін көтереді [1]. Осы бағдарды көкейестіре отырып, қазіргі қоғамының модернизациялау үрдісі бойынша, өзінің ұлттық мәдениетін және ұлттық кодын сақтап тұруға бірінші шарт болып келеді. Сонымен бірге 2020 жыл – Әл-Фараби бабамыздың 1150 жылдық мерейтойы атап өтуде. Қазіргі заманғы ағымды әрі өзектілі бағыттардың куәсі бола отырып, осы тақырып зерттеуге орынды болып келетінің сөзсіз.

Ақыл-ой, логика туралы мәселенің философиялық қойылымы ерекше ілім ретінде прогрессивті араб тілді философияға тән болып табылады. Ортағасырлық араб тілді әлемде философиялық дәрежеге тек Шығыс перипатетизмінің көзқарасы ғана жатады. Философиялық көзқарас перипатетизм өкілдері, атап айтқанда әл-Кинди, Әл-Фараби, Ибн-Сина, Ибн-Рушд секілді фалсафа атауын алған танымал ойшылдар ретінде көрсетілген. Фалсафа-Шығыс перипатетизмін араб тілді мұсылман орта ғасырының мәдени әлеміндегі бағыт ретінде белгілеу болып табылады. Ортағасырлық араб-мұсылман

философиясында Әл-Фараби, Ибн-Сина, Ибн-Рушда оқуларында адам концепциясын, болмыс, ақыл, таным және логика туралы ілім әзірлеуді алды. Араб орта ғасырларына тән адам туралы көзқарастың ерекшелігін ашу үшін Таяу және Орта Шығыс халықтары тарихының көрсетілген кезеңін ерекшелейтін үш маңызды тәсілге назар аудару қажет – бұл мистикалық, теологиялық және философиялық.

Мистикалық бағыты – суфизм VIII ғасырдың аяғында пайда болды, ол үшін Құдайды меңзей карап танымы тән болатын, әлем Құдаймен толық ұқсастығы, аскетизм, күнделікті әбдігерліктен қашу болып табылады. Теологиялық тәсіл қалам ұстанушылармен, яғни мутакаллимдермен, Қоранды түсіндірушілермен анықталған болатын. Араб тіліндегі әлемде идеалды адам мәселесі көптеген бағыттар бойынша көтерілді және талқыланды, алайда, кемелдік жолдары анықталғанда, Шығыс перипатетизмінің философиялық жолы ақыл-ой туралы ілімге байланысты болды. Араб тіліндегі орта ғасырларда Шығыс перипатетизмінің тән ерекшелігі - бұл адам санасына деген сенім, адамның сыртқы әлемнің барлық алуан түрлілігін тану қабілеті осы бағытты басқалардан ерекшеленді.

Шығыс перипатетиктерінің философиясын талдау нәтижесінде араб тілді орта ғасырдағы философиялық дүниетанымында аз пысықталған аспектілер бар екенін көрсетілген, бұған қоса араб тілді орта ғасыр философиясындағы ақыл мәселенің генезисін қадағалау қажет екенін айғақтайды.

Материалдар және әдістер. Осы мақаланың авторлары өз зерттеулерінде алғашқы дереккөздерді пайдаланды. Ақыл проблемасының генезисін зерттеу және араб тілді орта ғасырдағы Шығыс перипатетиктерінің философиясындағы танымдағы ақыл рөлін анықтау дереккөздерді талдаудың арқасында мүмкін болды. Бұл тұрғыда мынадай жұмыстар ерекше маңызға ие болды: Фарабидің «Сұрақтардың мәні» трактаты, Ибн Синаның (Авиценна) «Жан туралы кітап», Ибн Рушдтың «Философия мен дін арасындағы байланысқа қатысты шешім шығаратын ой».

Сонымен қатар, мақалада ғылыми-теориялық мәдениеттің қазіргі деңгейіне сәйкес келетін философиялық әдіснама қолданылған. Авторлар диалектика принциптерін, абстрактіден нақты тарихшылдыққа көтерілу (тарихи және логикалық бірлік) принципін жүзеге асырды. Нақты тарихизм, заттың тарихын зерттей отырып, тарихи дамып келе жатқан заттың (процестің) логикасын қарастырады, бұл қағида тарихи процестің белсенді көрінуіне ықпал етеді. Тарихизм ұғымдар жүйесінде оның қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан тарихи процестің мәнін бақылап, жаңғыртады.

Талқылау. Әбу-Юсуф Якуб ибн Исхак әл-Кинди (800-879) - араб тілді философияның негізін қалаушы. Ойшыл Птолемейдің, Эвклидтің табиғи ғылыми еңбектерін білген. Әл-Киндидің негізгі қызығушылығы ғылым мен философияға байланысты, оны орта ғасыр дәуірінде «араб философы» деп атады. Әл-Киндидің «Аристотель кітаптарының саны және философияны меңгеру үшін не қажет екендігі туралы трактат», «Бірінші философия туралы», «Бес мән туралы кітап» және т.б. философиялық шығармалары. Әл-Кинди-философ, дәрігер, математик, астроном. Әл-Кинди математикаға көңіл бөлді, философиямен айналысатын адам үшін міндетті түрде математиканы білу екеніне сенімді болды. Сонымен қатар, ойшыл математиканы математикалық ғылымдар кешені ретінде қарастырды, оған арифметика (сан туралы ғылым), геометрия, жұлдыздар туралы ғылым (астрономия және астрология) және т.б. кіреді, математиканың рөліне назар аударып отырып, Әл-Киндидің жаратылыстану-ғылыми білімі негізін құрайтын философияның рационалистік түсінігін қалыптастырады. «Араб философының» танымдық қызығушылығы Құдай мәселесі, ақыл мәселесі, ғылымның жіктелуі сияқты проблемалармен байланысты. Әл-Киндидің шығармаларында Құдайдың әр түрлі түсіндірмелері бар, мысалы, ойшыл Құдай – бұл негіз, бүкіл жаратылыстың абсолюттік бастамасы деп тұжырымдайды. Әл-Кинди философиясында оның доктринасының мистикалық жағы да, ойшыл философиялық білімнің құндылығына назар аударғанда оң жағы да анықталады. «Араб философы» гносеологиясы позитивті, ол адам ақылға ие және өзін-өзі тануға қабілетті деп санады, заттардың себепті байланысы, заттардың мәнін білу.

Әл-Фараби (870-950 жж.) Әбу Наср Мухаммад ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлаг әл-Фараби-түрік. Әл-Фараби грек философиясын, әсіресе Аристотель философиясын зерттеді және X ғасырда оның ізбасары болып саналады.

Әбу Наср әл-Фараби аристотелизмнің алғашқы ізбасарларының бірі бола отырып, ұлы ғалым-энциклопедист, философ және Шығыстың ойшылы болды, «екінші мұғалім» атағына ие болды. Жақсы білім алып, жаңа білім мен зерттеулерге ұмтылады, осыған байланысты логика мен философия туралы білімді танып, толықтыра отырып, көп саяхат жасайды. Әл-Фарабидің танымдық қызметі Самарқанд, Бұхара, Бағдад, Дамаск, Алеппо және Египет сияқты Шығыстың ұлы қалаларында дамыды. Саяхат жасап, өз білімін арттыра отырып, ол осы адамды құрметтеп, құрметтей бастаған көптеген ғалымдар мен билеушілермен танысады. Ол өз ойлары мен эрудициясының күшімен көптеген ұлы ақылға ие. Бірақ оның дұшпандары да бар. Олар философтың ой-өрісін ұғады, өйткені ол мәңгілік әлемде емес, осы әлемде таным мен бақыт жолын табу мақсаты бар. Бұл әдепсіздік оны Багдадан Египетке кетуге мәжбүр етеді.

70-тен астам тілдерді меңгергені белгілі. Бағдад ойшылы-философ Абу-Бишр Матт бен-Йунисті оқып, әл-Фараби өзінің оқытушысынан ұлы ғалымдардың мұраларын түсіндіру мен баяндаудың тамаша стилін және ең нәзік мәдениетін алды. Египетке саяхаттан кейін ол өз күнінің соңына дейін тұратын Дамаскіге оралады.

Әл-Фарабидің қызметі жан-жақты және көп қырлы болды, ол шамамен 130 трактат жазды. «Азаматтық саясат», «Мейірімді қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат», «Даналық геммалары», «Ғылым классификациясы туралы трактат», «Музыка туралы үлкен кітап», «Мемлекет қайраткері афоризмдері», «Бақытты жолды көрсету» және т. б.

Зерттеуші Сагадеев А.В. «Араб-мұсылман мәдениеті мен философиясы бойынша зерттеулер» атты еңбегінде, әл-Фараби бүкіл әлемді жүйелендіріп, алты сатыға бөлді, оның ішінде «бірінші сатыда – алғашқы себеп, екінші себеп – екінші сатыда, үшінші сатыда – белгілі бір космостық ақыл-ой, жан – төртінші сатыда, нысан – бесінші сатыда, материя – алтыншы сатыда» деп тұжырымдайды. Алғашқы себеп – Құдай, ол жалғыз, ал қалғандары көпше бастады. Екінші себеп-аспан денелері. Үшінші себеп-ақылға қонымды жануарға қамқорлық жасайтын және оны мінсіз етуге тырысатын ғарыштық ақыл. Төртінші, бесінші және алтыншы себептер – жер, материалдық заттар мен заттармен байланысты. Бұл үш себеп әсіресе ғалымдармен қарастырылады, өйткені онда әл-Фараби жүргізген барлық идеялар мен еңбектердің мәні көрсетіледі [2, б. 125].

Әл-Фараби грек философиясын, әсіресе Аристотель философиясын зерттеді. Ол Аристотельдің логикалық іліміне үлкен қызығушылық танытты. Сонымен қатар, Әл-Фараби араб тілді философтар арасында бірінші болып Стагириттің логикалық ілімін пысықтады.

Әл-Фарабидің «Сұрақтардың мәні» атты шағын трактатында адам жануарлардан ерекше қасиеттермен ерекшеленеді деп жазған, адамның дене мүшелері арқылы әрекет ететін жаны бар. Ойшыл жанды материалдық емес субстанция ретінде қарастырылады, ал дене жанға қарағанда материалдық болып табылады. Әл-Фарабидің жан мен дененің өзара байланысы тұжырымдамасы қарама - қайшылы. Бір жағынан, ол денеден бұрын жанның болуы туралы мәселеде Платонмен мүлдем келіспейді. Әл-Фарабиге сәйкес, «жан денеден бұрын өмір сүре алмайды», сонымен қатар «ол бір денеден екінші денеге қоныс аудара алмайды» [3, б. 194], бұл жерде философ рухтың қоныс аударуы туралы оқу өкілдерімен келіспейді. Жан ұғымында белгілі бір дуализм ежелгі грек философтарына тән болды, әсіресе Аристотель, Фарабидің көзқарастарына әсер еткен «Бірінші мұғалім», «Екінші мұғалім», яғни, жан денемен бірге өлмейді, ол денені өлгеннен кейін қалады. Әл-Фарабиге сәйкес, дене материалдық, ал жан материалдық емес субстанция болып табылады. Жан танымда белгілі бір функцияларды орындайды. Бұл ортағасырлық мұсылман әлеміндегі жетілген кемел адам туралы идея қалыптасады. Мұсылман рационалистердің ұғымы бойынша кемел жетілген адам - бұл білімділік және тәрбиелілік үлгісі болып келеді.

Адамның ақыл-ойы, күші бар, ол дене мүшенің көмегісіз әрекет етеді, Әл-Фараби әлемді ұғынудағы ақыл-ой мүмкіндігін шектемейді және оның заттардың мәніне ену қабілетін шектемейді. Ойшыл материалдық әлемді тану процесін жүзеге асыру жолдарын ашады, атап айтқанда: сыртқы (ағзаның жүйке жүйесімен байланысты дене мүшелері арқылы) және ішкі (қиял күші, болжаудың күші, жады күші, ойлау күші және құмарлықтың қозғаушы күші және ашу күші, дене бөлігінің қозғалуына әкеледі). Әл-Фарабидің айтуынша, сезім сыртқы дүниенің нақты бар заттарының әсерінен пайда болады, ал дене мүшелері заттарды қабылдайды. Ойшыл сыртқы әлем заттарын тану екі жолмен жүзеге асырылады деп санайды: бұл Платон мен Аристотель философиясына сүйене отырып, сезім мен ақыл деп санайды, бірақ бұл ретте сезімдік және рационалды танымның өзара байланысы туралы мәселені дәйекті түрде шешеді. Фараби ақылға қонымды танымның алғышарты ретінде – танымның сезімтал сатысы болып табылады, ол төмен және қажетті саты деп тұжырымдайды.

Ақиқатқа жету мақсатында ақылға қонымды таным әлеуетті, өзекті, игілікті алынған және әрекет етуші сатылар арқылы өтеді. Әрекет етуші ақыл-ойдың рөлі – мүмкіндіктің шындыққа айналуына ықпал ету немесе жағдай жасауында болып табылады.

Абдильдин Ж.М. былай дейді: «Әл -Фараби ойының теориясында адам танымының сипаты туралы идеялар, сондай-ақ мистика идеялары көрініс табады, бұл барлық прогрессивті араб тіліндегі философияға тән болып табылады. Әл-Фарабидің ақыл-ой теориясын әзірлеудегі барлық дәйексіздігінде қарамастан, бұл ілім араб тілді орта ғасырлық философиясына жаңа және прогрессивті нәрсе енгізді, өйткені ол «ақкөңілдік еркіндіктің» дамуына ықпал етті [4, б. 338].

Әл-Фараби өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» атты еңбегінде қайырымды қалаға бақыт білмейтін инабатсыз қаланы қарсы қояды, сонымен қатар олар оған ұмтылмайды. Ойшыл басқа қалаларды атайды, алдау қаласы, адасқан қала, билікті сүйетін қала, арсыз қала және тұрғындардың әрекетін анықтайтын басқа да қалаларды атайды. Әл-Фарабиге сәйкес, билеуші даналыққа ие болуы керек, бұл оның басты қасиеті.

Әл-Фараби, бақыт – адам қызметінің мақсаты, ал адамның өзін-өзі жетілдіруі - өмірдің өзінде бақытқа жол, адамның мінез-құлқы әдемі, ол ұстамды және тұрақты болуға тиіс деп санаған. Фараби философия – әдемілік туралы ғылым, бақыт туралы ғылым екенін атап өтті. Әл-Фараби әлемнің жалпы бейнесін – үшін ғылым жіктелуімен айналысты. Ғылымдардың жіктелуінде ол грамматиканы тіл туралы ғылым, логиканы ойлау туралы ғылым, математика және басқа да ғылымдар деп атайды.

Арабтілді философтарды адам мен әлем мәселелерінің онтологиялық және гносеологиялық аспектілері тең дәрежеде қызықтырды. Әл-Фарабидің көзқарастарын қарастыра отырып, Қасымжанов А.Х. былай деп жазды: «ойшыл әлемнің құрылымын қайта құруға үнемі ұмтылады. Басталуы – бұл Алла; ортасы – болмыс иерархиясы, әлемді аңғаратын және онда әрекет ететін адам;

соңы – шынайы бакытқа қол жеткізу. Бірақ оның конструкциясының нақты мазмұны Аллаһтың иесіздігін, барлық догматтық жағдайларды аллегориялық бейнелерге айналдыруды және адамдық адамгершіліктің қандай да бір сыртқы күштерден, ана дүниесінен толық тәуелсіздігін көрсетеді: соңғылары аксессуарлар ретінде әлсіз, қалыссыз, өз бетінше шындықты түсіне алмайтын және оны батыл қабылдауға қабілетсіз адамдарға қажет» [5, б. 107].

Философия және ғылым дамуында Ибн-Сина өз үлесін қосты, оның ілім зерттеушілері оны «ғалымдар князі» деп атады, және осы ойшылдың көзқарастары аристотелизмге (перипатетизмге) жақын деп тұжырымдады.

Ибн Сина (Әбу Әли Хусейн Ибн Абдаллах Ибн Сина) адамзат тарихында жарқын із қалдырған адамдар қатарына кіреді. Оны дәрігер, философ, математик, музыкант, акын, ұлы ғалым ретінде біледі. Парсы гениясының батысында Авиценна деп аталды. Ұлы тұлғаның өмірбаяны ұрпақтарына көп нәрсе туралы айтып бере алады.

Әуен ерте балалық шақта үлкендерді тұрақты сұрақтармен таңқалдыра отырып, таңқаларлық қызығушылығымен ерекшеленді. 10 жыл, ол жатқа білді, бүкіл Құран бұл көзқарасы мұсылман болып саналды ең алғысымды білдіремін белгісі. Он төрт жасында дамымаған жігіт медицинамен әуестенеді, қаладағы барлық трактаттарды зерттеді, тіпті ғылымның ақиқатын терең түсіну үшін ең қиын науқастарға бара бастады. Осы уақытқа дейін негізгі медициналық оқулықтың авторы Әбу Сахл Масихи Ибн Синаны медицина сабақтарына тартты. 17 жасында Ибн Сина билеушінің жеке дәрігері етіп тағайындады. Сарай кітапханасының жаңа кітаптарынан терең білім ала отырып, Авиценнада өз оқушылары пайда бола бастады, ал 18 жасында сауатты жас жігіт Шығыс пен Орта Азияның көрнекті ғалымдарымен хат алмасуға мүмкіндік берді. Ибн Сине 20 жасқа толған кезде, ол бірнеше кітаптардың авторы: «Кең энциклопедия», «Этика бойынша басылымдар», «Медициналық сөздіктің». Бірақ түркі тайпаларымен соғыс кезінде философ сауда керуенімен Хорезмге аттанып, Отанын тастап кетуге шешім қабылдады.

Хорезмде жас дәрігер өзіне көп достар тапты, көп ұзамай мұнда оның бұрынғы тәлімгерлері Масихи мен Бируни келді. Қаланың жергілікті билеушісі ғалымдар сарайда жемісті қарым-қатынас жасау үшін жиналуға рұқсат бере отырып, әр түрлі ғылымның дамуына ықпал етті.

Осылайша, бірнеше жыл бойы Хусейн мен оның жақтастары ғылыми зерттеулер мен жұмыстармен тыныш айналысу мүмкіндігіне ие болды.

Авиценна және Масихи жасырын түрде адамның денесінің құрылымын ашып, зерттеді, бұл мемлекеттің заңын бұзды. Осы себепті олар қашуға тура келді. Бұл 1016 жылы Ибн Сина Хамада қаласында тоқтады (Мидия бұрынғы астанасы). Мұнда ол жергілікті билеушінің бас дәрігері лауазымын алды және тіпті бас министр-визира атағына ие болды. Хамадада тұрған жылдары ғалымға оның негізгі еңбегі – «Дәрігерлік ғылым каноны» кітабының бірінші томын аяқтауға мүмкіндік берді. Бұл жұмыс келесі мазмұндағы бес томнан тұрады:

1 том: медициналық ғылым – жіті созылмалы аурулардың сипаттамасы, олардың диагностикасы, емі, хирургия.

2 том: табиғи текті қарапайым дәрі-дәрмектер туралы әңгімелер.

3 және 4 том: адам ағзаларының ауруларын, дене сынықтарын емдеудің ұсынымдары.

5 том: Авиценна өз бетінше дайындалған күрделі дәрілердің қасиеттерін сипаттау, сондай-ақ Еуропа мен Азияның ежелгі дәрігерлеріне сілтеме жасау [6].

Ибн Сина вирустар жұқпалы аурулардың көрінбейтін қоздырғыштары болып табылатынын анықтады, бірақ бұл гипотеза тек 800 жылдан кейін француз ғалымы Пастермен расталды. Авиценна оба, сарғаю, тырысқақ және т. б. сияқты күрделі ауруларға алғашқы дәрігер болды.

Философтың әр түрлі көздердегі барлық жұмыстарының саны әртүрлі. Кейбір тарихшылар оларға әртүрлі ғылыми бағыттағы 453 кітап жасағанын айтады. Ұлы Авиценнаның көптеген жұмыстары мен шығармалары философиялық пайымдауларға арналған. Ибн Сина пікірінше, ғылым үш санатқа бөлінеді: жоғары, орта, төмен. Авиценна көптеген ғалымдарға қарағанда теорияға қарсы болмады, бұл барлық бастаулардың басы, ғаламда бар барлық Құдай болып табылады. Әлемнің мәңгілігін орната отырып, ол адамның жан дүниесінің мәнін талдады, ол әр түрлі бейнелер мен денелерде жерге келеді, содан кейін қайта Жаратушыға қайта оралады.

Ибн Синаның философиялық көзқарастарына Әл-Фараби философиясы, әсіресе эманация туралы ілім, таным мен ақыл туралы ілім үлкен әсер етті. Ибн Синаның перипатетизмі материя мен форма туралы ілімде көрінеді, ол Аристотель сияқты материя да, нысан да бір-бірінен бөлек өмір сүре алмайды деп болжайды. Ибн Сина болмыс туралы өз ілімінде сыртқы дүниенің пайда болуының алғышарттарын ашып көрсетеді, әлем эманация (өту) процесінде пайда болды, ал әлемнің алғашқы себебі-Аллаһ (Құдай). «Ғалымдардың князі» білімді теориялық (ақыл-ой) және тәжірибелік деп бөлуіне байланысты Ибн-Синамен берілген ғылым жіктемесі аристотельге сай болып қалады. Теориялық философия физиканы, математиканы, метафизиканы қамтиды, ал практикалық ғылымдар этиканы, экономиканы, саясатты қамтиды, бұл ғылымдардың пәні адами әрекеттермен анықталады.

Ибн Синаның жоғары рационализмі логиканы бағалауда көрінеді, ойшыл логиканы философиялық білімге енгізу деп санады. «Даниш-намә» өз жұмысын Ибн-Сина логикадан бастайды, бұл ретте логиканы «ғылым-өлшем» деп атайды. Сонымен қатар, ол ақыл таразысында өлшенбеген Білім

дұрыс емес, яғни объективті ақиқат емес деп тұжырымдады. Осы орайда, Ибн-Синаның діни догматиканың Үстемдігі жағдайында қисынды ілімінің барлық шектеулілігі кезінде дәл логика объективті ақиқатты анықтау үшін дәлел құралдарын анықтағанын, ойшыл үшін адамның өз күшімен әлемді тану мүмкіндігіне және осы танымның құндылығына күмән жоқ екенін атап өткен жөн. Ибн Синаны тану туралы ілімді талдау адамның сыртқы әлем заттарын таным мүмкіндіктерін ашты. Қоршаған ортаны сезіну сезімнен басталады. Логиканың көмегімен заттардың мәнін ашуға және бірлі-жарым және жалпы ойлауға болады. Сонымен қатар, Ибн-Сина ұғымдардың гносеологиялық рөлін олар жалпыланған ақыл-ой образдарымен заттардың мәні мен қасиеттерін көрсете отырып, заттардың, құбылыстардың байланысы мен қарым-қатынасын көрсетуге және анықтауға және таным нәтижелерін есте сақтауға мүмкіндік береді деп қарастырды. Ибн Сина ілімінің негізгі мәселесі ретінде рационализмді талдау ақыл-ойды сезімдерден үзбейтінін, ұтымды танымды сезімге қарсы қоймайтынын көрсетеді, сондықтан ойшылдың гносеологиясы бұл сана мен сана бірлігі туралы ілім, онда жетекші рөл ақыл-ой ойнайды. Ибн-Сина өз жұмысында «Жан туралы кітап» адамның ақыл-ойды анықтайтын рөл атқаратын жануардан айырмашылығын көрсетеді, ал жануарларда инстинкт анықтаушы рөл атқарады, философ жаңбырдан қорғану үшін немесе жануарды жаудан қашқан кезде құмырсқа жейтін көректерін өзінің құмырсқалыққа шапшанды апаратын, ол осы сәтте оны ұрады деп есептей отырып, құмырсқаның мысал келтіреді. Адам немен ерекшеленеді? Авиценна бойынша, адам ойланады, сондықтан, адам қазір оның «ақыл басқа уақытта жасауға тыйым салады немесе оның ақыл-ойы басқа уақытта жасауға талап етеді немесе басқа уақытта жасауға ниет білдірмейді» ойшыл деп санайды [7, б. 197].

Әл-Фарабидің еңбектері Ибн-Рушд философиясына да әсер етті, оның латынша аты-жөні Аверроэс. Ол өз философиясында болмыс мәселесін қарастырады, Ибн-Рушд дүниенің пайда болу себебі- Құдайды ойшылға сәйкес, Құдай мәңгі, жаратылған әлем де мәңгі деп санады. Аверроэс материя мен форманы түсінуде форма мен материяның бірлігі туралы Аристотельдің ережесін ұстанды. Сондықтан да, Ибн Рушдқа сәйкес, материя-заттардың ішкі мүмкіндігі, ал нысан оның ақиқатқа айналуына алып келеді.

Ибн-Рушдтың элеуметтік-философиялық көзқарастарын талдау оның мемлекеттің тұжырымдамасы Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактатта» баяндалған тұжырымдамасына ұқсас екенін көрсетеді. Кордов философиясына сәйкес, мемлекет басшысы дарынды азаматтар қатарынан сайланады. Ибн Рушд билеуші өз қызметінде заңдарға сүйенуі тиіс деп есептеді. Мемлекет басқарудағы даналықтарды тәрбиелеуде логика, ғылым және метафизика рөл атқарады. Ибн-Рушдтің «Теріске шығаруды жоққа шығару» жұмысы әл-Газалидің «Философтарды теріске шығару» жұмысына жауабы болып табылады. Әл-Газали жоғарыда аталған жұмыста әл-Фараби және Ибн-Сина көзқарастарын сынға салды, әсіресе, олардың ақыл-ойдың рөлі туралы көзқарастарын бөліспеді. Әл-Газали Фараби мен Авиценнаға қарсы шықты. Ибн-Рушд философ-рационалист ретінде әл-Фараби мен Ибн-Синаның жолын тереңдетеді және қорғайды және әл-Газалидің дәлелдерін сынға алады.

Кордов философиясы, философия мен діннің өзара байланысы мәселесін шешеді. Философия мен дін Құдай туралы, бар тіршіліктегі және танылатын барлық себептердің бірінші және жоғары себебі дүниетанымдық мәселелерді шешеді. Аверроэс ойлау тәсілі бойынша айырмашылықты көрді, ойшыл философия әдісі дәлелді, дін әдісі- қасиетті құжаттарда белгіленген бейнелі таным тәсілі деп санайды. Ибн-Рушдтың басты тұжырымы, ақиқат бір және ол ақылға қонымды болуы тиіс, ойшыл былай деп жазған: «...дәлелге сүйенетін зерттеу дін берген қарама-қайшылыққа әкеп соқпайды, өйткені ақиқат өзін ақиқатқа қарсы емес, онымен келісіледі және оның пайдасына дәлел ретінде қызмет етеді» [8, б. 202].

Есім Ғ. тұжырымдайды: «Ибн-Рушд идеялары және аверроизм жаңа заман философиясы қалыптаса бастағанда Еуропадағы басты бағыт ретінде өмір сүруін тоқтатты. Жаңа заман философиясы фалсафа дәстүрін жеңіп, христиандық дәстүрдегі жаңа философиялық ойлау типін өмірге әкелді. Бұдан әріде Еуропадағы мұсылмандық дүниетаным, яғни фалсафа тарихы дерекке айналды» [9, б. 231].

Нәтижелері. Талқыланған тақырыптың мәселесі бойынша келесі нәтижелерін ажыратуға болады:

1. Философия мен ғылымдағы ақыл мәселесі араб тілді орта ғасырдағы Шығыс перипатетиктерін үйретумен байланысты өзінің генезисіне ие.

2. Біздің ойымызша, араб тілді орта ғасыр философиясының барлық қарастырылатын өкілдері үшін ортақ ой мәселесін қою және діни догматиканың үстемдігі жағдайында адамның әлемді тануында ақылдың рөлін анықтау болып табылады.

3. Шығыс перипатетиктерінің көзқарастарындағы айырмашылық осы мәселені философиялық жүйелердегі шешумен және осы тақырыптың дүниетанымдық-әдіснамалық бағалауымен байланысты. Әл-Кинди ақыл-ойдың түрлері мен таным сатылары туралы идея ұсынды, бірақ сонымен қатар «араб философиясы» Құдайдың аянының басымдығына жол берді. Әл-Киндидің оң идеялары әл-Фарабидің дүниетанымында дамиды.

4. Әл-Фараби ақылға қонымды танымның басымдығын даусыз деп санады. Сонымен қатар ол логикаға қызығушылық танытты, өзінің логикалық еңбектерінде ойлау проблемасын зерттеді, діни дүниетанымның үстемдік жағдайында ақыл-ойдың рөлін зерттеді, мұндай тәсіл Әл-Фарабидің логикалық-гносеологиялық ілімінің прогрессивті рөлін бекітуге мүмкіндік берді. Орта ғасырларда Ибн Синаның ақыл туралы ілімі, логика оның философиясында маңызды орын алады. Ибн Синаның

рационализмі логиканың өте жоғары бағалауында да көрінеді. Әл-Фарабидің логика-гносеологиялық ілімінің барлық шектеулілігі мен жеткіліксіздігі кезінде олардың ақыл-ойдың танымдық күші туралы ілімі философия тарихында оң рөл атқарды. Ибн-Рушд өзінің шығармашылығында оның ізашылары әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн-Сина сияқты перипатетикалық жолмен дамыды. Әрине, Ибн Рушд өз уақытының ұлы болды, Құдайды мойындады, бірақ философ-рационалист ретінде – ақиқат бір және ол ақылға қонымды болуы тиіс деп айтқан.

5. Барлық материал арқылы Шығыс перипатетиктерінің философиялық жүйелеріндегі ақыл идеясы қызыл жіппен жүзеге асырылады, бұл мәтін қолжазбасының бірлігін құрайды.

Қорытынды. Шығыс перипатетиктерінің ілімі теологиялық контекстке және логико-гносеологиялық шектеулерге қарамастан философия тарихында прогрессивті рөлге ие болды.

Орта ғасыр дәуіріндегі араб тілді философтар адамның гносеологиялық қабілетін ұғынумен ғана айналыспаған, бірақ олар болмыс туралы білім алумен байланысты онтологиялық мәселелерді, адам проблемаларының ақыл-ой, логика, таным және этикалық аспектілерін зерттеумен байланысты гносеологиялық мәселелерді де қызықтырды. Әл-Кинди, ислам философиясының негізін қалаушы бола отырып, философияның жаратылыстану-ғылыми біліммен байланысын көрсететін рационализм позициясына айналады және ақылға ие адам заттардың себепті байланысын, олардың мәнін тануға қабілетті деп бекітеді. Сонымен қатар, «араб философы» гносеология мәселелерін шешуде дәйекті емес, оның ілімінде Құдайдың аянының басымдығына жол беретін мистикалық аспект бар.

Әл-Киндидің философиялық идеялары әл-Фарабидің ілімінде одан әрі дамиды. Әл-Фарабидің барлық басқа туындылардан, атап айтқанда жануарлардан басты айырмашылығы, әл-Фарабидің ақылға қонымды деп атаған күшке ие болуын қарастырады. Әл-Фараби философиясының негізгі ережелерін көрсететін «Сұрақтардың мәні» трактатында ойшыл ақыл-ой мен практикалық ақыл-ой арасындағы ажырату принципін қолданады. Әл-Фарабидің «Ғылым классификациясы туралы сөз» трактатында өз уақытын білуді жүйелеу әрекеті оң болып табылады, жіктеу әлемнің жалпы бейнесін қалыптастыру үшін қажет. Әл-Фарабидің ақыл туралы ілімі философияның діннен демаркация үрдісін көрсетті «Екінші мұғалім» ақылға қонымды танымның басымдығын даусыз деп санады, бұл оның ілімінің прогрессивті рөлін айғақтайды және әл-Фарабидің араб тілді Шығыстың гносеологиясы мен логикасын дамытуға қосқан үлесін айқындады. Әл-Фарабидің философиялық идеялары мұсылман әлемінің көптеген ойшылдарының көзқарастарына, соның ішінде Ибн-Синаның көзқарастарына әсер етті.

Ғылым мен философияның дамуына Ибн Сина да үлес қосты. Ол философиялық білімді теориялық және практикалық салаларға бөледі. Араб тілді орта ғасырларда Ибн Синаның ақыл-ойы, адамның логикасы мен танымдық қабілеттері туралы ілімі оның философиясындағы басты орындардың бірін алады. Ибн-Синаның гносеологиясы – бұл ой мен сезімнің танымдық күші туралы ілім, мұнда ақыл жетекші рөл ойнайды.

Ибн-Рушд, оның ізашылары сияқты, өз уақытының ұлы болды және, әрине, Құдайды мойындады, алайда өзінің «философия мен дін арасындағы байланысқа қатысты шешім шығаратын ойлау» трактатында сенім мен ақылдың ақиқатына қалай сәйкес келетіндігі туралы сұрақ қояды және ақиқат бір және ақылға қонымды болуы тиіс деп бекітеді.

Орта ғасырдағы әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн-Сина, Ибн-Рушд араб тілді философтардың ілімі, теологиялық контекстке және ақыл-ой мен логика мәселелерін шешудегі логикалық - гносеологиялық шектеулерге қарамастан, философия тарихында прогрессивті рөлге ие болды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://www.zakon.kz/4853272-n1201rs1201ltan-nazarbaev.html>.
- 2 Сагадеев А. В. Исследования по арабо-мусульманской культуре и философии. Избранные статьи А. В. Сагадеева. – М.: Изд. дом «Марджани», 2009. – 251 с.
- 3 Аль-Фараби. Существо вопросов. Человек. – М.: Политиздат, 1991. – 461 с.
- 4 Абдильдин Ж. М. Логика и теория познания Аль-Фараби. Собрание сочинений: в 5 т. Т. 5. – Алматы: Өнер, 2001. – 455 с.
- 5 Касымжанов А. Х. Проблема разума в мировоззрении Аль-Фараби. Рационалистическая традиция и современность: Ближний и Средний Восток. – М.: Наука, 1990. – 280 с.
- 6 Ибн-Сина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://24smi.org/celebrity/4930-ibn-sina.html>.
- 7 Ибн-Сина (Авиценна). Книга о душе. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир - эпоха Просвещения / Редкол.: И.Т. Фролов и др.; Сост. П.С. Гуревич. - М.: Политиздат, 1991. - 461с.
- 8 Ибн-Рушд. Рассуждение, выносящее решение относительно связи между философией и религией. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир - эпоха Просвещения / Редкол.: И.Т. Фролов и др.; Сост. П.С. Гуревич. - М.: Политиздат, 1991. - 461с.
- 9 Есім Ф. Фалсафа тарихы: Оқулық-хрестоматия. – Алматы: Раритет, 2004. – 304 б.

REFERENCES

- 1 Nazarbaev, N. (2017). Bolashaqqa baǵdar: rýhani jańǵyrý [Nursultan Nazarbayev. Focus on the future: modernization of the public consciousness] (n.d.). Retrieved from: <https://www.zakon.kz/4853272-n1201rs1201ltan-nazarbaev.html> [in Kazakh].
- 2 Sagadeev, A. V. (2009). Issledovaniya po arabo-musul'manskoy kul'ture i filosofii. Izbrannye stat'i A.V. Sagadeeva [Research on Arab-Muslim culture and philosophy. Selected articles by A.V. Sagadeev]. – Moscow: Izd. dom Mardjam [in Russian].
- 3 Al'-Farabi (1991). Sushchestvo voprosov. Chelovek [The substance of the issues. Person]. – Moscow: Politizdat [in Russian].
- 4 Abdil'din, Zh. M. (2005). Logika i teoriya poznaniya Al-Farabi. Sobranie sochinenii v piati tomah [Al-Farabi's logic and theory of knowledge. Collected works in five volumes]. (Vols. 1-5). – Almaty: Óner [in Russian].
- 5 Kasymjanov, A.H. (1990). Problema razýma v mirovozzrenii Al-Farabi. Ratsionalisticheskaya traditsiya i sovremnost: Bližnij i Srednij Vostok [The problem of reason in al-Farabi's worldview. Rationalistic tradition and modernity: Near and Middle East]. – Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Ibn Sina [Ibn Sina]. Retrieved from: <https://24smi.org/celebrity/4930-ibn-sina.html> [in Russian].
- 7 Ibn-Sina (Avicenna). (1991). Kniga o dushe. Chelovek: Mysliteli proshlogo i nastoyashchego o ego zhizni, smerti i bessmertii. Drevnij mir - epoha Prosveshcheniya [A book about the soul. Man: Thinkers of the past and present about his life, death and immortality. Ancient world-the age of Enlightenment]. I.T. Frolov etc. (Ed.). – Moscow: Politizdat [in Russian].
- 8 Ibn-Rushd. (1991). Rassuzhdenie, vynosyashchee reshenie otnositel'no svyazi mezhdú filosofiej i religiej. Chelovek: Mysliteli proshlogo i nastoyashchego o ego zhizni, smerti i bessmertii. Drevnij mir – epoha Prosveshcheniya [Ibn Rushd. Reasoning that makes a decision about the relationship between philosophy and religion. Man: Thinkers of the past and present about his life, death and immortality. Ancient world-the age of Enlightenment]. I.T. Frolov etc. (Ed.). – Moscow: Politizdat [in Russian].
- 9 Esim, F. (2004). Falsafa tarihy: Oqulýk – hrestomatiya [History Falsafa: a textbook – anthology]. – Almaty: Raritet [in Kazakh].

Д.Т. Сыздыкова, кандидат философских наук

Инновационный Евразийский университет (г. Павлодар, Республика Казахстан)

E-mail: dametai_sizdikova@mail.ru

А.Т. Ташимова, магистр педагогики

Инновационный Евразийский университет (г. Павлодар, Республика Казахстан)

E-mail: a_tashimova@bk.ru

***Проблема разума в философии арабоязычного средневековья.
Историко-философский аспект***

Авторы, основываясь на анализе философии восточных перипатетиков, показали, что в философском мировоззрении арабоязычного средневековья имеются малоразработанные аспекты, которые свидетельствуют о том, что необходимо проследить генезис проблемы разума в философии арабоязычного средневековья. В статье отмечено, что мир XXI века – это мир постиндустриального, информационного общества, который постоянно ставит логико-гносеологические проблемы в области науки и философии. Поэтому возникает необходимость критического исследования истории данной проблемы, ее развития для выявления позитивного потенциала и прогрессивных идей. В контексте этого анализ и изучение проблемы разума и логики, гносеологических идей Аль-Кинди, Аль-Фараби, Ибн-Сины, Ибн-Рушда арабоязычного средневековья имеет не только историко-философский интерес, но и актуальное значение.

В данной статье авторами рассмотрена проблема разума в мировоззрении представителей восточного перипатетизма средневековой арабоязычной философии Аль-Кинди, Аль-Фараби, Ибн-Сины, Ибн-Рушда, опирающихся на идеи Аристотеля. В работе представлен историко-философский аспект проблемы разума, присущих арабоязычному средневековью.

Познавательный интерес представителей восточного перипатетизма связан с философией, вопросами логики, учением о разуме. Арабоязычные философы в эпоху средневековья занимались осмыслением гносеологических способностей человека. Аль-Кинди, являясь основоположником арабоязычной философии, выдвинул идею о видах разума и ступенях познания. Позитивные философские идеи Аль-Кинди получили дальнейшее развитие в трудах Аль-Фараби. Мыслитель считал бесспорным приоритет разумного познания, кроме того, Аль-Фараби проявил интерес к логике, теории познания и познавательным способностям человека. Философия Аль-Фараби оказала существенное влияние на философские взгляды Ибн-Сины. Рационализм Ибн-Сины проявился и в очень высокой оценке логики, которую мыслитель считал введением в философское знание. Ибн-Рушд в своем творчестве развивался по тому же перипатетическому пути, что и его предшественники: Аль-Кинди, Аль-Фараби, Ибн-Сина.

Авторами предпринята попытка показать, что проблема разума в философии и науке имеет свой генезис, связанный с учением восточных перипатетиков арабоязычного средневековья. Учение арабоязычных философов средневековья о познавательной силе разума, несмотря на теологический контекст и логико-гносеологическую ограниченность, играло прогрессивную роль в истории философии.

Ключевые слова: арабоязычная философия, средневековая философия, восточный перипатетизм, разум, логика, познание, познание мира.

D.T. Syzdykova, candidate of philosophical Sciences
Innovative University of Eurasia (Pavlodar, Kazakhstan Republic)

E-mail: dametai_sizdikova@mail.ru

A.T. Tashimova, master of pedagogy
Innovative University of Eurasia (Pavlodar, Kazakhstan Republic)

E-mail: a_tashimova@bk.ru

***The problem of reason in the philosophy of the Arabic-speaking middle ages.
Historical and philosophical aspect***

The authors, based on analysis of the philosophy of the Eastern peripatetics, have shown that in the philosophical worldview of the middle ages Arabic *magazynowanie* there are aspects, which indicate that more needs to trace the Genesis of the problem of reason in Arabic philosophy of the middle ages. The article notes that the world of the XXI century is the world of post-industrial, information society, which constantly raises logical and epistemological problems in the field of science and philosophy. Therefore, there is a need for a critical study of the history of this problem, its Genesis and development to identify positive potential and progressive ideas. In this context, the analysis and study of the problem of reason and logic, the epistemological ideas of al-Kindi, al-Farabi, Ibn Sina, Ibn Rushd of the Arabic-speaking middle ages is not only of historical and philosophical interest, but also of actual significance.

In this article, the authors consider the problem of reason in the worldview of representatives of Eastern peripatetism of the medieval Arabic-language philosophy of al-Kindi, al-Farabi, Ibn Sina, Ibn Rushd, based on the ideas of Aristotle. The paper presents the historical and philosophical aspect of the problem of reason inherent in the Arabic-speaking middle ages.

The cognitive interest of representatives of Eastern peripatetism is connected with philosophy, questions of logic, and the doctrine of reason. Arabic-speaking philosophers in the middle ages were engaged in understanding the epistemological abilities of man, al-Kindi, being the founder of Arabic-speaking philosophy, put forward the idea of types of mind and stages of knowledge. Al-Kindi's positive philosophical ideas were further developed in al-Farabi's worldview. The thinker considered the priority of rational knowledge to be indisputable, in addition, al-Farabi showed an interest in logic, the theory of knowledge and human cognitive abilities. Al-Farabi's philosophy had a significant influence on Ibn Sina's philosophical views. The rationalism of Ibn Sina was also manifested in a very high assessment of logic, the thinker considered logic an introduction to philosophical knowledge. Ibn Rushd in his work developed along the same peripatetic path as his predecessors al-Kindi, al-Farabi, and Ibn Sina.

The authors attempt to show that the problem of reason in philosophy and science has its Genesis, associated with the teachings of Eastern peripatetics of the Arabic-speaking middle ages. The teaching of the Arabic-speaking philosophers of the middle ages about the cognitive power of reason, despite the theological context and logical-epistemological limitations, had a progressive role in the history of philosophy.

Keywords: Arabic-language philosophy, medieval philosophy, Eastern peripatetism, reason, knowledge, knowledge of the world.